

ԱԼԷՄԳԻՐ ¹⁾

(Վէպ պարսկական կեանքից)

I

Շուկան, Պարսկաստանի մանաւանդ մեծ քաղաքներում, մի տեսակ զբօսավայր է գրեթէ:

Արևը ծագելուց յետոյ, երկու սեռի բազմութիւն հետզհետէ սկսում է ներս լցուել այդ կամարածածկ փողոցները, որոնք նեղ և երկար՝ տարածւում են զանազան ուղղութեամբ, Լրկու կոչմամբ ունենալով բազմութիւ խանութներ:

Խանութները բաց են, աղմուկը շատանում է, օդը հեղձուցիչ դառնում և կէսօրուայ մօտերը ժխորով այնպէս լի են անցքերը, որ երթևեկութիւնը դառնում է գրեթէ տաժանելի, մանաւանդ երբ ձիերի, ջորիների երկար շարքեր, փշաբարձ էշերի, բեռնաւորուած ծանրաքալ ուղտերի կարաւաններ գալիս-մտնում են ամբօխի մէջ և սեղմում նոցա դէպի խանութների առջևը շինուած պատուանդանները:

Գրեթէ միշտ բաց, յաճախ լպլծուին, անհարթ և առանց որոշ յատկազօծի շինուած, կիսախաւար ու վերից տեղ-տեղ բացուած երթիկներից լոյս ստացող այդ մութ բազարները աւելի դժուարանցանելի են լինում մանաւանդ տօն և ուրբաթ օրերը: Բազմութիւնը այդպիսի օրերում, աւելի է խռնւում, խանութների մէջ աւելի են յաճախորդներ—մանաւանդ կանայք. ամեն կողմից երևում են նոցա կապոյտ սաւանները և դէմ-

¹⁾ Պարսկերէն նշանակում է «աշխարհակալ»:

քերը լիովին ծածկող, ծակոտկեն դիմակով երկար քողերը (րուբէնդ)։

Անցնում են ահա հարուստ արքայազնի կամ որևէ մեծաւորի հարեմի կանայք աղախիններով, երբեմն ներքինին իրենց հետ։ Նրանց կողքից՝ հրելով, հրմշակելով վազում են մարդիկ, էշեր, ջորիներ, օրորուելով ու ծանրաքայլ՝ գնում են միմեանց կապած ուղտերի երկար շարքեր... Մի կողմից լսում են զանգահարութիւններ. — կերակուր կամ քաղցրեղէն ու չոր միրգ ծախող խանութներն են, որոնք ահագնապէս զանգահարում են՝ անցորդների ուշադրութիւնը գրաւելու համար։ Վաճառքը ամէն կողմ բաց՝ ի տես է դրուած դէզ առ դէզ կրպակների առաջ. մի խանութում՝ բազմատեսակ խմորեղէն ու շաքարեղէն, միւս կողմ՝ այլազան չոր միրգ-թուրթ, թուզ, չամիչ, պիստակ, նուշ ու կաղին. մի այլ կողմ փիլա ու չիլա եփողի խանութն է, որ սիրտ խառնող ճարպահոտ շոգիով ծխում է անցնողների քթին. նրա դիմաց՝ շաքարի մերկ գլուխներով լի խանութը, ցածում՝ ճոթեղէնների, դէնքերի, հագուստի, գորգերի... խանութներ. մէջ առ մէջ՝ դեղատներ, ասիական այդ աղտոտ բժշկանոցները, ուր ծալապատիկ նստած՝ ինքնակոչ բժիշկները ընդունում են հիւանդը, դեղ են տալիս... Քիչ ցած՝ ուն է փակուած խանութի առաջ, պատուանդանի վրայ՝ սափրիչն է, որ կկզացրել—նստեցրել է մի աղտոտ թուրքի, կարմիր աղտոտ վարշամակով ծածկել է նրա կուրծքը և ածելում է լերկ գանգը։ Ուրիշ կողմ երևում է ջուր բաժանողը, որ կուժը մէջքին կապած, սառուցով լի հողէ գաւաթը ձեռքին՝ հրելով ամբոխը՝ գոռում է.

— Սիբիլ—ուլլահ, սիբիլ...

Վազվզում են, սալրտում անցորդների միջից՝ թափառիկ թէյ տուողներ, կերակրատան ճարպոտ մանչուկներ, դէլլան տանող սրճատան ծառայողներ. անցնում է մրգավաճառը էշն առաջն արած, կշեռքը ուսին... և խանութուրներն ու ամբոխը անվրդով, սովոր այդ բոլոր խաժամուժին, այդ դժոխային աղմուկին—խօսակցում են, առևտուր անում, կանանց առաջ պարզում խանութի ապրանքը...

Երբեմն, մի սեփհական կառք, գալիս-հրում է, հրմշտկում, կառապանը գոռում է «խաբէր դար», մարդիկ կաշում-սեղմում են այս-տէն պատին... Մի ալլըոպէ, մի ձիաւոր, արշաւակի, մտրակը շառաչեցնելով պատում է ամբոխը և անցնում, իսկ ամեն քալին՝ մոլլաներ ու սէյիդներ, տպա, տջ ու ահեակ եղած քարվանսարաններից, բաղնիքներից, մզկիթներից դուրս թափուող մարդիկ, աղաղակ, աղօթքի, հայհոյանքի, կռուի, ծիծաղի մի ալլանդակ խառնուրդ...

Եւ այդ բոլոր խառնիճադանճի մէջ լաճախ երևում է նաև սևամորթ, շէկ կամ թխադէմ՝ երկար մազերով դէրվիշը, որ վազրի մորթը ուսին, քէշկիւլը ¹⁾ ձեռին, նաջախը ²⁾ բարձր, դերասանական քալերով, անվրդով կանգ է առնում իւրաքանչիւր խանութի առաջ, երգում կամ բարձրաձայն ու ողբագին նուիրական ոտանաւորներ արտասանում, ապա տալիս է խանութպանին մի կտոր մետակ կամ մի փունջ նանէ ³⁾ և առած դրամը քէշկիւլի մէջ ձգելով՝ շարունակում իր գնացքը։ Յետոյ, երևում է մուրացիկը իր պարբերական, միաձայն նախադասութիւնը կրկնելով. նրան հետևում է տաք և խաշած ճակընդեղ ծախողը, պնակը գլխի վրայ դրած, մեծաձայն գովասանելով ապրանքը...

Եւ այսպէս, ամեն ոք գոռում է, ամեն ոք քալում, շարժւում, աղմկում։ Ուտում են, խմում, նստած, կանգնած. երգում են, աղօթում, բանաստեղծում, զուարճանում այդ արևելեան երկար շուկաների բոլոր շարքերի երկարութեամբ։

Զբօսնողներ աւելի շատ են։ Մարդիկ կան, որոնց միակ զուարճատեղին շուկան է։ Այդտեղ նոքա ժամադրում են միմեանց, այդտեղ խմբւում մի ծանօթի խանութի մէջ, այդտեղ խումբ առ խումբ, կուտ, շաքարեղէն և այլն ուտելով՝ ճեմում են պարսիկ երիտա-

¹⁾ Բոքօ ընկոյզի պատեանը, որ ծառայում է դէրվիշներին իբր գանձանակ, ջուր խմելու և այլն։

²⁾ Երկաթեայ գաւազան երբեմն «եա Ալի» տառեր ձուլած վրան. ամեն դէրվիշ ունի։

³⁾ Անանուխի բոյսը։

սարդ ազնուականները՝ շքեղ հագնուած, այդտեղ նոքա ճգնում են տեսնել՝ երբեմն շոգից երեսը բաց անող, շատ անգամ դիտմամբ իրենց գեղեցկութիւնը երեցնել ցանկացող կանանց, այդտեղ քսուելով նոքա սիրունների՝ խօսք են նետում, խօսակցում յաճախ, կամ իրենց ծանօթները խանութների մէջ նստած՝ աշխատում են խօսել յաճախորդ կանանց հետ, սիրալին արկածներ որոնել և օտկաւ չէ, որ այդ երկար շուկաների խուլ անկիւններում տեղի են ունենում սիրալին ժամադրութիւններ:

Ահա այդպիսի զբօսասէր երիտասարդների մի խումբ էր, որ մի աշնանային օր Թէհրանի մեծ շուկան էր մտնում Շէմս-իւլ-իմարէթի կողմից: Չորս լաւ հագնուած գեղեցկադէմ պատանիներ էին. քրքիչներով սկսել էին անցնել խանութների առջևից. մէկը գնել էր կոտ ու պիպտակ, միւսը շաքարեղէն (շիրինի), երրորդը՝ նուշ, յետոյ ծիծաղելով, կատակելով ու հանդարտաքայլ, այս այն խանութը, այս-այն անցնող կինը գննելով՝ մտնում էին շուկայի խորքերը:

Սակայն երկար չը կարողացան նոքա միասին մնալ: Բազմութիւնը շատ էր, շարժումը մեծ: Շուտով երկուսի բաժանուեցան, լետոյ, աւելի ցածում, երբ նոցանից իւրաքանչիւրը ընտրել էր մի մի բան գննելու, քանկարծ մի ինչ որ մերկ մարդ, կողմնակի փողոցից ոստնելով՝ բազմութեան մէջ ընկաւ և նրանց լիովին բաժանեց միմեանցից:

Բազմութիւնը իսկոյն շրջան կազմեց մերկ ու այլանդակ ոստնողի շուրջը. երիտասարդներից ամենակրտսերը սեղմուած մնաց շրջանի մի կողմում երկու կանանց և առջևից կանգնած աղտոտ գործաւորների մէջ տեղում: Նախ, ոտների ծայրերի վրայ բարձրացած՝ ճգնեց ընկերներին գտնել, ձայնեց նոցա, բայց երբ տեսաւ որ իզուր էր այդ, համակերպութեամբ սպասեց և սկսեց դիտել:

Մերկ մարդն այժմ կանգ էր առել բացուած շրջանի մէջ տեղը և ոստոստելով՝ երգում էր: Բոլորը ծիծաղում էին. մանաւանդ որ երգողը այլանդակ, հրէշաւոր ծամածռութիւններ էր անում, բերանը ահագ-

նապէս բացած՝ լեզուով խռպոտ թմբկահարում, կոկորդից օւնոցներ վիժում և մեծ գալարումներով օդի մէջ ցատկոտելով՝ երգում էր

Ջան, ֆէրրաշ Մախմարի,
Մախմարի սէն, մախմարի...

Անմիտ այդ երգը, նորա բերնում հնչում էր այնքան ծիծաղաշարժ, որ պատանին իսկոյն մոռացաւ ընկերներին ու սկսեց սաստիկ զուարճանալ:

Այդ միջոցին էր, որ նա զգաց իր վզի վրայ մի ինչ որ տաք, գգուող շունչ և դառնալով՝ նկատեց երկու կանանց: Մէկը, աւելի շքեղ հագնուած, հարուստ հարեմի կին էր երևում, իսկ միւսը, աւելի պարզ սաւանով՝ աղաթինն էր: Երկուսն էլ ծիծաղում էին և որովհետեւ բազմութիւնը շատ խռնուած էր, զրեթէ կպել էին պատանուն:

Ֆէրրաշ Մախմարին—այդ էր խենթ ոստոստողի անունը—գեռ շարունակում էր իր ծամածռութիւններն ու երգը: Անվնաս մի խենթուկ էր, որ նոր էր լալտնուել Թէհրանի փողոցներում: Սակայն նա հուշակ ունէր, որպէս լաւ դուշակող, երգելուց, ոստոստելուց լետոյ, իբր թէ, նա ընդունակ էր դառնում ճշգրիտ գուշակելու. մանաւանդ որ փող էլ չէր պահանջում. առնում էր ինչ տալիս էին, գուշակում էր, եթէ չը տալին իսկ:

Ու պատանին այժմ երկու զբաղմունք ունեցաւ— խենթուկի ծամածռութիւններն և իրեն՝ ետեւից սեղմող կանայք: Առիթ որոնեց խօսակցութիւն սկսելու մանաւանդ պերճ սաւանով կնոջ հետ, սակայն դեռ չէր համարձակոււմ. գիտէր որ վտանգաւոր բան էր այդպիսի բազմութեան մէջ, խօսք ուղղել որևէ անծանօթ կնոջ:

Առիթը սակայն ինքն իրեն ներկայացաւ: Աղաթինը ասաց տիրուհուն.

—Խանո՛ւմ, կուզես քեզ համար էլ գուշակել տանք Ֆէրրաշին. շատ ճիշտ բաներ է ասում:

—Յիմարութիւն... արեցարհամարհութեամբ տիրուհին—խենթ է, ուրիշ ոչինչ...

Պատանին, մի րոպէ վարանեց, ապա, դողդողուն

և ամաչկոտ՝ դարձաւ տիկնոջ և մեղմ ձայնով ասաց.

— Խանութը իրաւունք ունի, ճիշտ խօսք երբ կարելի է լսել մի խենթից:

Կինը կռացաւ և բողբոջ շատ քիչ բարձրացնելով՝ գննեց պատանուն, յետոյ դարձաւ իր աղախներն, կպաւ նրա ականջին ու մի բան փսփսաց.

Աղախինն էլ կռացաւ ու նայեց, յետոյ երկուսն էլ լռեցին: Պատանին ոչ մի պատասխան չստացաւ:

— Յիմա՛ր բան ասացի արդեօք, խօսեց նա կարմրելով— ներեցէք...

— Հը՛մ... արեց աղախինը ու տիրուհուն նայեց:

— Գնանք, ապա տիրուհին աղախնի թււը բռնելով: Ապա, երբ շարժուել էին, աւելացրեց հեգնօրէն.

— Ասա այդ երեւոյթարդին, Փաթմա՛, որ շատ անգամ ճիշտ խօսքը միմիայն խենթի բերնից կարելի է լսել...

Ու մէջքը դարձնելով՝ դուրս սահեց բազմութիւնից:

Պատանին կնոջ թարմ ձայնից գրաւուած, նայեց երկար նոցա ետեւից, յետոյ ինքն էլ դուրս ելաւ ու սկսեց հետեւել:

Գիտէր որ վտանգաւոր բան էր արածը, սակայն չը կարողացաւ զսպել իրեն. ուզում էր տեսնել կնոջ դէմքը. հեռուից էր քայլում, մինչև որ ստուգեց թէ ծառայ չը կար նրանց հետ: Երբ մտել էին շուկայի մի ուրիշ թւ, աւելի մօտ գնաց և մտադրեց մինչև վերջը հետեւել, մինչև որ կամ խօսէին և կամ գոնէ տիրուհու դէմքը տեսնէր ունէ կերպով:

Շուկայի խորքում երկու կանայք մօտան մի խանութ: Պատանին լանկարծակիի եկաւ: Խանութը ճոթեղէնի էր, խանութպանը անծանօթ: Ինչպէս ներս գնալ և ինչ պատրուակով՝ Հետաքրքրութիւնը և ցանկութիւնը տեսնելու տիկնոջ— աւելի մեծանում էր. այժմ նա մոռացել էր ընկերներին, և մինչև իսկ գրպանի միջի չոր մրգեղէնին էլ ձեռք չէր տալիս: Հեռու կանգնած, աչքը խանութի վրայ, մի հնարք էր մտածում:

Այդպէս նա քիչ ետ ու առաջ գնաց, կանգ առաւ մօտակայ մի խանութի մօտ, բայց ոչ մի հնարք դեռ գտնել չը կարողացաւ: Կանայքն էլ այնտեղ հանդարտ

նստել էին և զննում խանութպանի մէջտեղ բերած կտորները: Ի՞նչ անել:

Շուարած շուրջն էր նայում, երբ զգաց որ մէկը բռնում է իր թևը:

— Ի՞նչ կայ, Միրզա Խոսրէվ, լսեց նա մի հաստ ձայն. փող չունիս թէ մարդու ես սպասում:

Ծանօթ շահագառ էր. մի ընկեր:

— Ո՛չ, ասաց երիտասարդը— ուզում եմ մի կերպով մտնել այդ խանութը, բայց պատրուակ չեմ գտնում:

Շահագառն նայեց և իսկույն հասկացաւ թէ բանը ինչումն էր:

— Հը՞. արեց նա ժպտելով— այդ երկու կանանցից մէկը...

Խոսրէվը գլխովը դրական շարժում գործեց:

— Երեխայ ես, ճշմարիտ, գոչեց շահագառն— արի՛ ինձ հետ:

— Բայց ի՞նչ պատրուակով, զփոթուեց Խոսրէվը— մենք խօ կին չենք, որ ճոթեղէն առնենք:

— Յիմար ես, ահա թէ ինչ. դու երևի Ալի աղա— ինչ չես ճանաչում:

— Ալի աղան... Ո՞վ է այդ:

— Խանութի տէրը... Մի շնճեր մօլլա է, որ շատ է սիրում գեղեցիկ երիտասարդների այցելութիւնը... Վատ բան չը մտածես. ճարպիկ մարդ է. գիտէ որ գեղեցիկ տղամարդիկ իր խանութի մէջ նստած, կը դրաւեն կանանց և առւտուրը լաւ կլինի... Գնանք այժմ, ես ծանօթ եմ այդ շնճերի հետ:

Յետոյ, առանց պատասխանի սպասելու, բռնեց էվի թևը և համարձակ՝ մտաւ խանութը:

Շահագառն սակայն սիրուն տղամարդ չէր. հաստ, կարճիկ, տգեղ քթով և չեչոտ այտեր. աչքերն իսկ ճարպոտ և փոքր էին: Թէհրանին յայտնի կնամուլ և զուարճասէր երիտասարդ էր, որ կեանքն անց էր կացնում քէֆերի և կանանց մէջ:

— Սալամ... Ալի աղա, գոչեց նա ներս մտնելով— թող կը տան քիչ քիչ մօտ նստել, շատ յոգնած ենքի մանաւանդ այս հետիս շահագառն, որ դեռ պատան է, այսքան փխրուն ու քայլելու անսովոր:

—Այլ էլ չըմամ-սալամ, Մէհմէդ խան, համեցէք, համեցէք. գոչեց Ալի աղան-նստէք որքան կուզէք. ո՞վ է այդ սիրուն պատանին:

—Իմ բարեկամս է... Բայց դու առևտուրդ արա խանուաների հետ, մենք չենք ուզում խանգարել գործդ: Կանայք նայեցին նրանց. տիրուհին մի շարժում գործեց, կռացաւ դէպի աղախինը և մի բան փսփսաց:

—Տասնևհինգ արշին կտրեմ, խանում. հարցրեց խանութպանը այդ միջոցին:

—Այո՛, ասաց խանումը գրաւելի ձայնով—սակայն թանգ ես հաշուում այս կտորը:

—Աստուած էլ զիտէ որ վնասով եմ տալիս, խանում. բայց ձեզ թող ղուրբան լինի ողջ ունեցածս... Ուրիշ ինչ կը հրամայէք. կուզէք այս հնդկական դիպակից, լաւ վերմակացու է. կամ այս թաւիշներից, որոնցից ո՛չ մի տեղ չէք գտնիլ... անցեալ օր, ահա, այս շահադէշի մայրը 20 արշին տարաւ...

—Շահադէշներ են այդ աղաները՝ ընդհատեց խանումը նրան և նայեց երիտասարդների կողմը:

—Ձեր ծառայութեան համար պատրաստ. լանդանար մէջ մտաւ Մէհմէդ-միրզան:

—Ես ձեզ հետ չը խօսեցի. ասաց խանութեամբ խանումը. լեռոյ դարձաւ խանութպանին և աւելացրեց —ո՛չ, չեմ ուզում. իսկ այդ աղախին ասա, որ չը լանդանի ուրիշի կանանց հետ խօսելու:

Խոսքովը գունատուեց և տեղիցը շարժուեց ելնելու:

—Ի՞նչ մեղք արինք, խանում, որ մեզ վռնդում ես. ասաց դարձեալ շահադէշն ժպտելով-յոգնած մարդիկ ենք և եկանք, քիչ հանգստանալու. բայց, եթէ կը հրամայէք, կերթանք:

—Նստեցէք. ասաց հրամայական ձայնով կինը—խանութը իմը չէ և ով կամենայ կը մտնի. բայց չեմ ուզում որ ինձ հետ խօսես՝ երբ ես քեզ հետ չեմ խօսում... Ալի աղա, ցոյց տուր ինձ ուրիշ դիպակներ ևս: Բոյց տուածդ ամբողջը կառնեմ, մի կողմը դիր:

Թէ խանութպանը և թէ շահադէշն հասկացան տիկնոջ ձևերը, դրա համար էլ ժպտուն՝ լուեցին: Իսկ Խոսքովը ամօթ զգաց և դառնալով շահադէշին՝ ասաց.

— Ես գնում եմ, դու կուգես՝ նստիր:

— Ո՛ւր է գնում այդ երիտասարդը. բացականչեց կինը, որ լսել էր— Այի աղա, ասա որ ես հրաման եմ տալիս մնալու. թէյ հրամցուր նրանց:

Եսհաղադէն ժպտեց և թևովը կպաւ Խոսրէվին ու աչքովը ակնարկեց՝ որ նստի:

Շուկայի ընդհանուր աղմուկի մէջ՝ ո՛չ մի անցորդ ուշք չէր դարձնում նոցա և ոչ էլ լսում այդ խօսակցութիւնը: Խանութի մի ծառան թէյ բերեց: Խոսրէվը յուզուած՝ սկսեց խմել:

— Այս դիպակը... խօսում էր կինը խանութպանին— շատ լաւը չէ. ցոյց տար թաւիշներդ... Եւ ո՞վքեր են այդ շահագործները, Այի աղա. ո՞վ է այդ պատանին, որ համեստ է երևում. ինչո՞ւ չէ խօսում երբէք: Լաւ, այս թաւիշը հաւանում եմ, բայց աղախնիս համար կառնեմ. ես չեմ հագնում այսպիսի բաներ... Կարող ես ասել դոցա որ խօսեն միմեանց հետ, բայց ինձ հետ ոչ... Փաթմա, հաւանում ես այս թաւիշը...

— Խօսիր, անմիտ. ատամների միջից ասաց շահագործէն Խոսրէվին— խօսիր, իմար, մի բան ասա, չե՞ս տեսնում որ կինը ուզում է խօսակցել քեզ հետ:

— Ի՞նչ խօսեմ... դողում էր Խոսրէվը, որ երբէ՛ք չեմ եղել այդպիսի հանգամանքներում:

— Իսկ ի՞նչ են փախում այդ շահագործները. ասաց խանումը խստութեամբ— քաղաքավարի բան չէ այդ. ինձ վրա՞ն են խօսում... հրաման չեմ տալիս... Փաթմա, քիչ այսպէս նստիր, շոգ է, ուզում եմ երեսու բաց անել. այնպէս նստիր որ այդ մարդիկ երեսու չը տեսնեն...

Սակայն նա երբ երեսը շրջած՝ քողը վերցրեց, դիտաւորութեամբ այնպէս դարձաւ, որ Խոսրէվը տեսաւ նրա հմայիչ գեղեցկութեամբ և կախարհող ժպտուն սև աչքերը:

Կինը երկար նայեց պատանուն, մինչև իսկ քիչ ժպտաց լետոյ, մէկէն, երեսը ծածկեց քողով և դարձաւ խանութպանին.

— Այի աղա, ասաց. շատ շոգ է այստեղ... Ծալիք այդ բոլորը և ուղարկիր Նսարուլլահ խանի տանը, Այիշէ— խանումի համար... Իսկ ի՞նչ է այդ միւս շահագործի

անունը.

— Մէհմէդ խան... շտապեց ստել շահգադէն, Խոսրէվի խօսելուց առաջ:

— Ես քեզ չեմ խօսում. գոչեց կինը-դու անամօթն ես երևում... Այլ աղա, ուրիշ անգամ չեմ ուզում որ այդ անամօթը այստեղ գայ, երբ ես գալիս եմ...

— Իսկ ես... հարցրեց ամաչելով Խոսրէվը.

— Դու կարող ես. ասաց աւելի մեղմ ձայնով կինը-դու անամօթ չես...

— Հը՛մ, հը՛մ... մոմռաց շահգադէն- աւելի լաւ է ասես՝ որ սիրուն է...

— Մնաք բարեւ. ելաւ կինը-ուղարկիր և փողը ստացիր:

Յետոյ պարուրուեց սաւանի մէջ, մի անգամ էլ նայեց Խոսրէվին և իջաւ շուկան աղախնի հետ:

— Ետեկից գնա՛, շուտ... բոթեց շահգադէն Խոսրէվին.

Պատանին առանց այն էլ, ելել էր և երբ կանայք քիչ հեռացան, ցատկեց շուկայի մէջ և սկսեց հետեւել նոցա.

Քիչ հեռու կանայք դարձան և նրան նայեցին և այդպէս բաւական տեղ, մի քանի անգամ կրկնեցին նոյն շարժումը:

Երկար նոքա շուկայից շուկա անցան և երբ հասել էին մի աւելի խուլ տեղ, մէկէ՛ն աղախինը ետ մնաց, սպասեց Խոսրէվին և երբ սա մօտեցել էր, արագութեամբ ասաց.

— Հետեիր մեզ և սպասիր մինչև ես գամ իմաց տամ... Խանումս ուզում է խօսել քեզ հետ...

Ապա, որպէս թէ մի տեղեկութիւն էր հարցրածը, շնորհակալութիւն յայտնեց բարձրաձայն և առաջ անցաւ:

Խոսրէվը մի ըրպէ, սրտի ուժգին բաբախումից, կանգ առաւ գունատ և յուզուած: Անակնկալը խիստ էր:

Բայց երբ կանայք հեռացան, թոթուեց իրեն և արագ քայլերով, անցորդներին հրելով՝ գնաց նրանց ետեկից:

Քիչ յետոյ փողոց ելան. կանայք պատի տակից և

Խոսրէվը փողոցի մէջ տեղից, ետ մնացած, սակայն գաղտագողի աչքը միշտ նրանց, գնաց ուր նոքա գնացին:

II

Ցերեկով կատարելապէս լի երկար շուկաները, ամալի, մութ և դատարկ են լինում գիշերները:

Մթնանալուն պէս, գրեթէ բոլոր խանութները գոցուում են: Մնում են շարքերի ծալրերում միայն՝ ընդեղէնի կամ մրգեղէնի մի քանի կրպակներ, որոնք ժամը 8-ից լետոյ նոյնպէս փակուում են: Ապա, այլ ևս ոչ ոք չէ մնում շարքերի մէջ, եթէ ոչ՝ բազարում վրտացող բազմաթիւ շներն՝ իրենց անհամար լակոտներով: Տեղ տեղ, միմեանցից շատ հեռու՝ ծխում են աղօտ փայլով ձէթէ փոքրիկ ճրագներ և նրանց կողքերին կուչ են եկել պահնորդները, որոնք հսկում խանութներին (գարուղներ):

Ընդարձակ կամարների տակ հնչում է միայն շների ձայնը. պահնորդները սակաւ են միմեանց ձայն տալիս. բայց եթէ ուէ ուշ մնացած անցորդ առանց լապտերի մտնէ այդ մութ կամարների տակ, իսկոյն շների վոհմակներ ամեն կողմից թափւում են նրա վրայ կամ բզկտելու և կամ եթէ անցորդը փայտով զինուած է, անընդհատ հաջոցներով ընկերանում են մինչև շուկայից դուրս գնալը:

Սակայն դրանցից դուրս, շուկայի մէջ գիշերով անցնում կամ նրտնց պատուանդանների վրայ կծկուած երևում են նաև ուրիշ տեսակի բնակիչներ, որոնք հին ու գզգզուած վերմակ կամ կարպետ վրանին առած, սպրտելով մտնում են մթութեան մէջ, կծկւում մի անկիւն ու լուռ, անշարժ մնում մինչև լոյս: Ոչ շներն են հաջում նրանց վրայ, ոչ էլ պահնորդները տեսնել ձևացնում, թէև նրանց անցնելու ժամանակ ձայն են տալիս միմեանց և աչքի տակով զննում՝ թէ ո՛ր գնացին և կամ ո՛ր կողմը կծկուեցին:

Շուկայի և խանութների համար նոքա անվտանգ մարդիկ են. շներն ու պահնորդները լաւ գիտեն այդ.

խէսփուշը¹⁾ գողանալ չը գիտէ. և եթէ նա օպիում ծխողներինց էլ է, անշուշտ մի մութ անկիւնում կծկուելու և կամ քնելու է կողմնակի բաղնիքներից մէկի մոխրատան տանիքի վրայ:

Այդպիսի տարօրինակ մի խէսփուշ էր նաև Սէլիդ խանը, որ Եմբրի շուկայի անկիւնում, ըստ իւր սովորութեան, ժամը 7-ից սկսած արդէն, եկել կծկուել էր և անշարժ կարծես ննջում էր: Փաթաթումած էր աղտոտ կապտազօյն հնամաշ վերարկուի մէջ. ալեխառն մօրուքն ու մազերը հազիւ երևում էին. գլխին աղտոտ թաղեալ գլխարկ, բոբիկ ոտներին՝ գիլէ կոշուող կօշիկներ:

Չը նայելով անշարժութեանը— չէր քնել: Օպիում մի մօլին այժմ գտնուում էր մի տեսակ անզգայութեան մէջ և աչքերը բաց՝ նստել դողում էր: Հազիւ ուրեմն շարժում էր այժմ ձեռքը՝ մօխերով ծածկելու համար կրակը, որ կողքին դրուած կրակարանի մէջ պլպլում էր: Սէլիդ խանը, որպէս ամեն օպիում գործածող, ամառ թէ ձմեռ՝ մրսում էր:

Այդ միջոցին փակում էին նաև շուկայի ծայրերում գտնուող մրգեղէնի կրպակները. ուշ մնացած անցորդները շների ընկերակցութեամբ դուրս գնացին բազարից և քիչ լետոյ յուսեց պահնորդներին առաջին կոչը: — Խաբէր դար²⁾...

Երբ այդ առաջին ձայնի արձագանքը կամարներին բաղխելով մտաւ միւս անցքերի մէջ, մթութիւնից դուրս վիժեց նրան պատասխանող կոչը ուրիշ կողմից.

— Խաբէր դար...

Շները սկսեցին նորից հաջել, ապա իսկոյն լռեցին, թէև շուկայ էր մտել կապերտով փաթաթումած մի երկրորդ անձ ևս, որ հանդարտ քայլերով անցաւ պահնորդի առջևից և եկաւ կանգնելու Սէլիդ խանի առաջ:

— Բարի երեկոյ, Սէլիդ խան:

¹⁾ Խէսփուշ և ո՛չ թէ խասփուշ. Խէսփուշ, նշանակում է վատ, ցնցոտի հագնուած, իսկ խասփուշ՝ լաւ, թանգազին կտորներ հագած:

²⁾ «Զգոյշ եղիր»:

202

Վերջինս առանց շարժուելու՝ ասաց.

— Սալէմ, Աքպէր:

Յետոյ մի կողմ քաշուեց և տեղ տուաւ: Աքպէրը չը բարձրացաւ պատուանդանի վրայ, այլ կրթնեց նրան և քիչ լռելուց յետոյ՝ ասաց.

— Սէլիդ Համզայի աւերակները գնանք, Սէլիդ խան:

Սէլիդ խանը լուռ՝ չը պատասխանեց:

— Ձեռ ուզում եմ, կրկնեց Աքպէրը:

— Ի՞նչ կայ այնտեղ. մըմնջաց Սէլիդ խանը— ձանձրալի է:

— Շատերը կը լինեն... Աղայար խանը, Մուլա Նէ-ջէֆկուլին...

Սէլիդ խանը քիչ էլ լռեց, յետոյ ծանրութեամբ շարժուեց, ելաւ, ոտները ցած կախեց պատուանդանից և ասաց.

— Գնանք: Միւսնոյն է. այստեղ կամ այնտեղ:

Երբ բոլորովին իջել էր, կրակարանը մօտ քաշեց, խնամքով մոխիրը հաւաքեց առկալծող մի քանի կտոր կրակի վրայ և դրեց պատուանդանի տակը գտնուող ծակի մէջ, ապա կուչ եկաւ վերարկուով և առաջ անցաւ:

Աքպէրը նրա կողքից էր քայլում: Տասը ըռպէ լուռ ու հանդարտ՝ անցան նոքա մութ անցքերով՝ առանց մոլորուելու. այնպէս որ կարծես լապտերով էին քայլում, յետոյ ծռեցին դէպի Սէր-Չէշմէ և մտան աւելի լայն շուկայ: Մի փուռի մէջ վառուող կրակը խոշոր եփուռն լոյսի շրջան էր գծում այնտեղ թաց գետնի և սև պատերի վրայ:

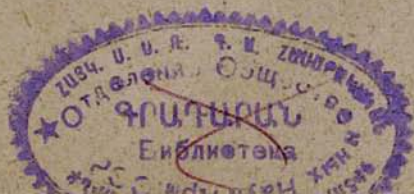
— Հաց են թխում վաղուայ համար. խօսեց Աքպէրը անօթի չէս, Սէլիդ խան:

Սէլիդ խանը ուսերը թոթուեց.

— Կարծեմ... Բայց անօթութիւն չեմ պզում... Խէսփուշը միշտ անօթի է և... երբէ՛ք չէ զգում:

— Իրաւունք ունիս:

Նորից լռեցին: Ծները նրանց տեսնելուն պէս հաշում էին, երբ մօտենալով հոտոտում էին և ճանաչում լուռում էին: Մութը հետզհետեւ թանձրանում էր: Շատ

հեռու, խորքում, երևում էին ձեթե ճրագները՝ մի տեսակ դեղին ամպի մէջ աղօտացած:

Երբ երկար լռել էին, Աքպէրը կծկուեց իր կարպետի մէջ և ասաց փիլիսոփայօրէն.

— Ասա տեսնե՞ք, Սէլիդ խան. ինչքն է որ երբ անօթի ես, մուրալ անգամ չես ցանկանում:

— Պարզ է. խօսեց Սէլիդ խանը. խէս-փուշ ենք. խէս-փուշը մուրալ չը գիտէ. եթէ պէտք ունի՝ առնում է:

— Իսկ եթէ չը տան:

— Առնում է. պնդեց Սէլիդ խանը առանց շեշտի, հաւասար ձայնով:

— Հը՛մ. արեց Աքպէրը-իրաւունք ունիս...

Ապա նորից մտածեց քիչ և հարցրեց.

— Իրաւացի՞ է, օրինակ, Սէլիդ խան, որ մեր ընկերները—Ջաւադը, Իսմաիլ խանը այժմ իրենց տներում քնեն, իսկ մենք՝ աւերակների մէջ:

— Իրաւացի է. պնդեց Սէլիդ խանը-մենք խէս-փուշ ենք.

Յետոյ երբ ընկերը սպասում էր, աւելացրեց.

— Մենք էլ պառկել ենք մեր տներում: Բայց այժմ... Միւսնոյն է... Մենք աւելի երջանիկ ենք. կորցնելու ոչինչ չունենք...

Երևի Աքպէրը այլ ևս չը կարողացաւ այդ ուղղութեամբ մտածել կամ նրա ասածներին առարկել, որովհետեւ խօսքը փոխեց:

— Այսօր ծխել ես. հարցրեց նա:

— Ծխել էի...

— Ե՛ւ...

— Մենք ապրում ենք՝ քնած ժամանակ:

— Իսկ ի՞նչ ես մտածում այժմ:

— Որ զարթուն եմ...

— Իրաւունք ունիս:

— Այնտեղ ափիօն չի՞ լինիլ:

— Գուցէ:

Նորից լռեցին: Բայց այս անգամ ընդհանուր լռութիւնը մէկէն խանգարուեց. Զուկայի բերնի կողմից լանկարծ լսուեց շների բուռն հաջելու, ապա պահնորդի

ձայնը.— Խաբէր դժուր...

Սէլիդն ու Աքպէրը կանգ առին. լսում էր վազող ոտների ձայն թաց գետնի վերայ. շները հետապնդում էին, իսկ պահնորդները իրար անցած անընդհատ դռում էին միմեանց:

—Ո՞վ պիտի լինի. մոռաց Աքպէրը:

—Կը տեսնենք:

Վազողը մօտենում էր: Բանն այն է, որ շներից բացի, ոչ մի հետապնդող չը կար. պահնորդները իրենց տեղերում կանգնած էին միայն գռռում, իսկ վազողը, հալածուածի նման կարծես փախչում էր:

Երբ հաւասարուել էր խէս-փուշներին, Աքպէրը միտան միջից քիչ յառաջացաւ, ոտը դէմ տուեց և վազողը արգելքի հանդիպած՝ փռուեց գետին: Շները յարձակուեցին, բայց Սէլիդ խանը աքացիներով վռնդեց նրանց:

Մինչ այդ, Աքպէրը բռնել էր ընկնողին թևից և ճգնում էր միտան մէջ խմանալ թէ ով էր:

—Խէսփուշ է. ասաց քիչ լետոյ— ապա, ելի՛ր, մարդ, ո՛ւր ես փախչում:

Ձայնից կամ շարժուածքներից գուցէ, ընկածը իմացաւ որ խէսփուշների հետ գործ ունի: Ելաւ, արօրեց ծնկները և գոչեց.

—Ինչո՞ւ էք արգելք լինում ինձ, մարդիկ. ես խօզող չեմ:

—Աւելի լաւ. ո՛ւր էիր վազում:

—Աղան հրամայեց Սէլիդ խանին գտնել:

—Հը՛մ, արեց Աքպէրը—այդ ի՛նչ աղայ է, որ առաջի գտնել է հրամայում:

—Մ'ոլլա Նէջէֆ. կուլին:

—Սէլիդ Հէմզէթց ես գալիս:

—Այո. իսկ դ՞ու ով ես:

—Ի՛նչ է եղել այնտեղ. հարցրեց Սէլիդ խանը առաջ գալով:

Խէսփուշը ճանաչեց նրան:

—Աղէն խնդրում է քեզ անմիջապէս գալ, մօտ 20—30 մարդ է հաւաքուել այնտեղ:

—Փլատակների մէջ, հարցրեց Աքպէրը—ի՛նչ կայ

որ. նոր բան է եղել:

— Սպանուած են գտել:

— Սպանուած...

— Սէյիդ Հէմզէի մէջ ձգուած. շարունակեց խէսփուշը-կուրծքը դաշոյն խրած... յաւ հազուած մարդ... ճիշդ փլատակներէ մէջ... Աղան խնդրեց որ Սէյիդ խանը շուտ գար...

— Ես դատաւոր եմ...

— Ոչ ոք չը ճանաչեց սպանուածին...

— Հը՛մ... մոմոսց Աքպէրը-Սէյիդ խանը կը ճանաչէ:

— Աղէն ասում էր որ Սէյիդ խանը հին խէսփուշ է...

— Իրաւունք ունիս. ասաց Սէյիդ խանը-Շահը դեռ նոր էր գահ նստել... գնանք, ես կը ճանաչեմ:

Ու սկսեցին քայլել. շները լուռ էին. պահնորդներէ մէկը, որին երեւի ուղարկուած էր գաղտնապէս տեսնելու թէ ով էր եկողը, այժմ երբ տեսաւ որ երեք խէսփուշ են անցնում, լռեց և քաշուեց միտան մէջ ու թողեց անցնելու:

Բայց այնքան հեշտ չեղաւ նոցա անցքը շուկայի բերնի մօտ: Այնտեղ պահնորդը նրանց առաջը կտրեց և գողաց.

— Ո՛վ է այն:

— Ձայնդ կտրիր, ախմախ, գոչեց նրա երեսն ի վեր Աքպէրը— չեմ տեսնում որ խէսփուշ է...

Պահնորդը ապշած՝ մօտեցաւ աւելի լաւ տեսնելու:

— Ո՛վ է այն, ասում եմ, կրկնեց նա փայտը բարձրացնելով:

— Ասացին քեզ՝ որ խէսփուշ է. գողաց մէկէն Սէյիդ խանը և դէն հրեց նրան— Անպիտան, վաղո՛ւց է որ Սէյիդ խանին չես ճանաչում:

Պահնորդը քաշուեց և թողեց անցնելու:

Շուկան գէպի աջ, զանազան ծուռ ու մուռ թւեւրով՝ հանգում էր նեղլիկ, ցեխոտ ու գալարուն փողոցներով աղտոտ թաղի, որ Սէր-Չէշմէ է կոչւում: Խոսփուշների այնտեղ մտած ժամանակ, բոլոր փողոցները ամայի էին. միմիայն շներ կային ամէն պատի տակ,

որոնք աղաղակներով ընկերանում էին նոցա մինչև իրենց թաղի գլուխը, ապա թողնում որ անցորդները մտնեն միւս թաղի շների աղմուկի մէջ:

Բայց այդ բոլորը անդրդուելի էին թողնում խափուշներին, որոնք պարուրուած իրենց ցնցոտիներով, հանդարտ, չափուած քայլեր էին անում, անխտիր կոխում ցեխ, ջուր, աղբակոյտ. ոչ իսկ շարժում էին գործում ետևից խմբովին եկող և աղմկող շներին քշելու միտն մէջ, ճանապարհը շատ լաւ գիտենալով, հետը հետէ մտնում էին թաղի աւելի խուլ, աղտոտ ու նեղ փողոցները:

— Իսկ երբ է ձգուած դէակը, հարցրեց Սէյիդ խանը, երբ խուած մի ցեխակոյտի մէջ, համակերպութեամբ, առանց տրտուենքի՝ ճգնում էր կոշիկը չը թողնել այնտեղ:

— Այսօր չէ յամենայն դէպս. ասաց եկուոր խէսփուշը—ամենից առաջ այնտեղ եկող խումբն է տեսել... Աղան է եղել... Իսկոյն մարդ է ուղարկել շատերի իմաց տալու որ դան, որովհետև ամենքը գիտեն որ Սէյիդ Համդէն մեր հաւաքուելու տեղն է և եթէ դիակը դրոշներն՝ կը կարծեն թէ մենք ենք սպանել:

— Հը՛մ... արեց Աբպէրը—չէ՛ք կարող վերցնել և տանել ձգել մի ուրիշ փլատակի մէջ, օրինակ, հէնց դարբասի փոսերում:

— Նախ որ տանելիս կըտեսնուէր և երկրորդ՝ որ աղէն չը թողնեց:

— Աղան բան է մտածում դիակի մասին:

— Չը գիտեմ. բարկացած էր, հայհոյում է թագաւորին, սադրազամին... բոլորին:

— Հը՛մ... արեց Սէյիդ խանը—սպանուածը երիտասարդ է:

— Բոլորովին երիտասարդ:

— Հասկանում եմ ուրեմն:

Եւ չը նայելով միւս երկու խէսփուշների սպանողութեան, որ Սէյիդը բացատրէր ասածը՝ լուսն ու շարունակեց ճանապարհը այս անգամ քայլելով ջրալի ցեխի մէջ, որ գոյացել էր փողոցի միջի աղտոտ առուակից:

— Սպանուածը պատանի է. աւելացրեց խէսփուշը կամենալով Սէլիդ խանին խօսեցնել:

— Այո՛... մոմուաց Սէլիդ խանը և ապա յանկարծ աւելացրեց խուշ ձայնով:

— Սէլիդ խանը չէ հրաւիրուում դիակը ճանաչելու:

— Սպա՛... վրայտուաւ Սքպէրը հետաքրքրութեամբ:

— Հասկանում եմ դարձեալ. ասաց Սէլիդ խանը անվրդով ու դարձեալ լռեց:

Միւս երկուսը յուսահատուեցին: Սէլիդ խանին խօսեցնելու փորձեր անելուց և լուռ՝ քայլեցին նրա ետեւից:

Ձուտով դուրս եկան ձիաքարշի գծի վրայ. այստեղ շները նրանց հանգիստ թողին. ցեխ էլ չը կար: Սէլիդ խանը արագացրեց քայլերը:

Գծի ծռուած տեղում նա մի անգամ ևս դարձաւ հրաւերը բերող խէսփուշին և հարցրեց.

— Կողոպտուած է...

Խէսփուշը հասկացաւ որ խօսքը դիակի մասին էր:

— Ո՛չ... վրան գտնուեց ոսկի ժամացոյց և մի քրտակ ոսկի...

— Ահա թէ ինչ... մոմուաց Սէլիդ խանը — ոսկի ժամացոյց... քտակ ոսկի՛... Հասկանում եմ...

III.

Ժողովը բազմամարդ էր փլատակներէ մէջ: Ընտրել էին աւերակ մզկիթի ամենալայն մասը, ուր դեռ կային չորս պատեր և գետնի վրայ ընկած քարեր ու սալեր. առաստաղը չը կար. աստեղալից երկինքն էր փայլում վերևում:

Պատերից մէկի վրուածքից ներս էին մտել այդ այլանդակ դէմքերով ու բազմադան ցնցոտիներով մարդիկ և տեղ բռնել զանազան կողմերում խառն ի խուռն, իրար մօտ, կկզած, պառկած, թիկն տուած կամ լետուքի վրայ նստած, ծնկները ցցած ու գլուխին ծնկներէ ծալրին կոթնեցրած:

Այ մի լոյս չէր վառուած. մթութեան մէջ պլպլում էին երբեմն չիբուխների եփուն կայծեր, երբեմն էլ մի

վառուող լուցկիի թից էր հանում մի գիսախուիւ, սև և ալլանդակ դէմք և իսկոյն հանգում:

Ձէին խօսում բարձրաձայն. խուլ փսփսոց, փոքրիկ շշուկ—և ահա բոլորը:

Ոչ ոքի դէմքը պարզ չէր երևում. սև ուրուականները էին նման՝ որոնք շարժւում էին այս այն կողմ:

Պատի թէ առաստաղի փլուածքից մի խոշոր կտոր գլորուած՝ ընկել էր մուտքի մօտ և այդ խոշոր բարձր կտորի վրայ նստած կային երեք անձեր: Երկուսը չոր ու երկար, միւսը կլորիկ ու աբայի մէջ փաթաթուած. երևում էր երբեմն նրա գլխին եղած սպիտակ ապարօշք: Եւ երեքն էլ ծխում էին. երեքի բերնի մօտ էլ պլպլում էին չիբուխների կայծեր և նրանց կարմրութեան մէջ պահ մի օձապտոյտ ելնում էին երեք սև ծուխի սիւնակներ:

Դրսումն էլ ոչ մի աղմուկ. Աւերակը բնակութիւններէ հեռու, բազմաթիւ փլատակների խորքումն էր և գիշերուալ այդ պահուն ոչ ոք չէր համարձակուիլ մտնել քաղաքի այդ փլատակային մասը: Ընծի իսկ չը կային: Թաղը վաղուց ամայի էր գտնւում էր Շահաբգիւլագի մի դարբասի մօտերը և ոչ մի օգուտ չէր ներկայացնում շների համար:

Եւ հետզհետէ, ընդհանուր լուութեան մէջ, փրկւածքից ներս էին լցւում սև ստուերներ, անխօս՝ անցնում խառնւում էին գետնի վրայ նստածների մէջ ու լայն աւերակը լցւում էր ցնցոտիազգեստ ամբոխով:

Վերջապէս փլուածքի խոշոր կտորի վրայ նստողներից միջինը հանեց բերնից չիբուխը, խփեց նրա գլուխը իր մօտի քարին, դատարկեց մոխիրը և կարծես ընդհատուած մի խօսակցութիւն շարունակելով, գոչեց.

—Մարգարէն վկայ թող լինի... Համբերութեամբ տարինք ամեն բան. մեզ կեղեքեցին, մեզ զրկեցին ամեն իրաւունքից, մեզ յօշօտեցին, տանջեցին, մեզ մի օր, մի ժամ հանգիստ չը թողին մեր ցաւերի հետ. մեր որդիներին էլ, այժմ ահա այդպէս, դաշոյնահար, ո՞վ գիտէ ինչպիսի անզգամ գործից լետոյ, բերում ձգում են խէսփուշների հաւաքատեղին, օր վաղը մեզ բոլորիս քռենն՝ բանտերում փթեցնեն և ասեն թէ խեսփուշ-

ները մարդասպան են, կողոպտող են...

Ոչ ոք չը պատասխանեց. չիբուխների կայծերը միայն պլպլացին այս-այն կողմ, լուռ ու անշարժ բե-
րաններ ու դէմքեր լուսաւորելով:

Խօսողը սպասեց մի վայրկեան, լետու ապարօշը վերցնելով սրբեց գլուխը և աւելի մեղմ, վշտալի ձայ-
նով՝ շարունակեց.

— Ի հարկէ, կը լռէք, երբէք ձայն չէք հանիլ. կը համրանաք ձկան նման... կը կրէք ամեն բան, խէս-
փուշներ. թող ձեր ամեն բանը, ձեր ստացուածքը խլեն...

— Ստացուածք... լսուեց միթան միջից մի ծաղրող
ձայն:

— Զիշտ է, ծաղրող շուն, գոչեց ուժգնաբար ճա-
ռողը, որ կարծես մի առիթի էր սպասում աւելի բար-
կանալու համար— Զիշտ է. Դուք և ես ստացուածք բա-
ռի մասին գաղափար չունինք, որովհետեւ ոչինչ չու-
նինք. բայց, դժուար, քոսոտ մուրացիկ, դու պատճառ էլ
չունիս, դու սնրտ էլ չունիս... Իսկ այդ երկու բանը
քո ստացուածքը չեն, զան զաւակ... Նիժէ այժմ էլ կը
ծիծաղես, ես քեզ զան սատակ կանեմ այս սրբաւորելի
խոշոր քարերով... Խօսիր, փէտէր սուխտա՜, ¹⁾ ինչո՞ւ ես
լուռ...

— Աղան շատ է բարկացած. լսուեց յանկարծ մի
ձայն մուտքի կողմից— աղան հայհոյում է վատ կեր-
պով: Զիշտ է, մեր լեզուն էլ մեր ստացուածքն է, բայց
և ականջը նոյնպէս, որ չը պիտի հարստահարել...

Ճառախօսը կատաղեց, շարժուեց ոտքի ելնելու, ոչ
ոք չը գիտէր թէ ինչով՝ խփեց ծնկան և ասաց.

— Ո՞վ էր խօսողը:

— Ես էի. ասաց ձայնը և առաջ եկաւ՝ գատուելով
մուտքի մօտից— ես էի, Սէյիդ խանը:

— Սէյիդ խան... ձայնեց ուրախութեամբ ու բո-
լորովին մեղմանալով ճառախօսը— եկար ուրեմն: Այս-
տեղ, վեր համեցէք դեռ... Իրաւունք ունիս, այս երե-
կոյ իմ ականջը չէ լսում իմ բերնի ասածը... այս ե-
րեկոյ ես կատաղած եմ:

¹⁾ Հայրդ պրուած. մի սովորական հայհոյանք է:

— Հասկանում եմ... սպանուածը պատանի է ուրեմն:

— Բոլորովին պատանի, ասաց ճառախօսը դողդոջուն ձայնով — բոլորովին... Մի անմեղ, մի սիրուն տղայ...

— Հասկանում եմ... Տեղ տուէք ինձ... Ո՞ւր է դիակը:

— Այստեղ է. լսուեցին մի քանի ձայներ ցածի կողմից:

— Կը մորթեմ եթէ մի բան պակասել է վրայից. դարձաւ ճառախօսը լանկարծ դէպի այն կողմը:

— Խէսփուշը գող չէ. գողաց մի ձայն — ասելիքդ ասա:

Բայց ոչ ոք նրան չը պատասխանեց. բարձրութեան վրայ տեղի ունեցաւ մի շարժում: Սէյիդ խանն էր տեղաւորուում Մուլա Նէշիֆի կողքին. միւսները քիչ ետ էին քաշուում:

— Զիբուլի կուզեմ. հարցրեց Մուլա Նէշէֆը:

— Լեցնուր:

Աքպէրը և միւս խէսփուշը խառնուեցին գետնի վրայ նստողներին, որոնց մէջ այժմ սկսեց շշուկ բարձրանալ, որովհետեւ Աքպէրը հարցուփորձ էր անում եղածի մասին:

— Լռութիւն այդտեղ. գոչեց բարձրից մուլան — ես դեռ չեմ վերջացրել...

— Դեռ չես էլ սկսել. միջահատեց Սէյիդ խանը — ճառդ թող լետոյ. փաստը ցոյց տուր մեզ. աճա եղածը:

— Եղածը սա է, դարձաւ դէպի նա մուլան — Մրտնում ենք այստեղ մեր սովորականի կերպով: Վեց հոգի ենք: Տեղաւորուում ենք մի անկիւն, երբ մեզնից մէկը, կարծեմ Հասանն էր...

— Ալին էր. լսուեց մի ձայն վարից:

— Ալին թող լինի... Կաշում է մի բանի և երեսի վրայ ընկնում մի այլ փափուկ բանի վրայ ու զգում որ երեսին կպածը քար չէր՝ բայց սառն էր: Վառում ենք լուցկի, տեսնում ենք դիակ. դիակ՝ կրծքի մէջ խրուած մի դաշոյն, մեռած և այսօր սպանած անշուշտ. Այո՛. չէ հոտել, բայց արիւն էլ չէ մնացել: Կողոպտուած չէ. ոսկի ժամացոյց, քսակ ոսկի... լաւ հագուստ... և... և պատանի, առնոյդ, ծաղիկ հասակում...

Այստեղ մոլլայի ձայնը դարձեալ դողաց ու նա խորին վշտով շարունակեց.

— Չորանայ այն ձեռքը, որ կտրում է կոկոնը... Կոկոն է կտրուած, վարդի շքեղ, թարմ կոկոն և ո՞վ գիտէ, որպիսի աղտոտ կերպով բռնաբարելուց յետոյ...

— Մի՞թէ բռնաբարուած է...

— Ձը գիտեմ... Ինչո՞ւ ուրեմն սպանել այդպիսի մի անմեղ, հրեշտակի դէմքով պատանու և այն էլ այստեղ ձգել, այստեղ սրբատեղիի մէջ... Աստուած է վկայ, եթէ բարիներին չը ճանաչէի, կասէի որ նոքա են... բայց, էլ, խէս-փուշներ, եթէ չը գիտէք դուք, ես կասեմ ձեզ որ ո՞չ մի բարի դեռ չի տուել աւաղակ այնքան անգութ, մարդասպան այնքան ստոր, որ թափէր մի կոկոնի տերեւները, խաւարեցնէր այդպիսի մի երիտասարդ արեւ... ո՞չ մի բաբի, ո՞չ մի գէբը, այո՛... Ամեն կեղտ, ամեն ստորութիւն միմիայն միւսիմանն է անուամ այս անիծեալ տէրութեան մէջ... երգւում եմ մարգարէի մօրուքով...

— Յոյց տուէք ինձ դիակը. ցած իջաւ Սէյիդը բարձրութիւնից և գնաց դէպի խաւար անկիւնը— ո՞վ լուցկի ունի, թող վառի դիակի դէմքի մօտ:

Տեղի ունեցաւ մի թեթեւ իրարանցում, յետոյ լըսւեց լուցկու ձայն և փլատակի աջ անկիւնում ցոլաց մի լոյս: Սէյիդ խանը մօտ գնաց ու կռացաւ:

Գետնին, երեսի վրայ պառկեցրած էր մի գեղեցկադէմ պատանի, խիստ գունատ, աչքերը բաց և սոսկումով լի:

Հագնւաւոր թէև ցեխոտ էր, բայց ճոխ: Իսկ, որը քստմնեցուցիչ էր, ձախ կուրծքի վրայ բացուած մի խոշոր վերքից, դաշոյնի տակով դուրս էր բղխել արիւնի հոսանք և սևացել ծածկել էր կուրծքը: Դաշոյնը մինչև երախակալը մնում էր վերքի մէջ:

Սէյիդ խանը պահ մի նայեց դէմքին, զննեց շորերի փոշին ու ցեխը, գլուխը երերեցրեց, փլատակի գետնին նայեց, ապա խնդրեց մի լուցկի ևս վառել և երբ շատ գլուխներ կռացել էին դէպի նա՝ լուցկիի լոյսի մէջ, իջաւ, քանդեց դիակի վերարկուն, բռնեց դաշոյնի երախակալից ու բուռն շարժմամբ հանեց կուրծքից:

Ոչ մի կաթիլ արիւն ոչ վերքից և ոչ իսկ դաշու-
նից:

— Ուղղակի սրտին... մոմուաց նա— և լաւ է խրփ-
լած...

Ապա դաշոյնը ծոցը դրաւ ու աւելացրեց.

— Լաւ. տեսա՛յ ինչ որ ուզում էի .. Հասկանում
եմ...

Եւ երբ վերադարձել էր մոլլայի մօտ, մի րոպէ լուռ
ու մտախոհ նստել, երբ բոլորը անշշուկ սպասում էին
նրա խօսելուն, մոլլան հարցրեց.

— Տեսա՛ր...

Սէլիդը մի վայրկեան ևս լռեց և ասաց.

— Տեսա՛յ... Սպանուած է հեռու, ձգուած է այստեղ
դիտմամբ: Ձգողը գիտէ որ խէսփուշների ժողովատեղին
է այս. կամեցել էիր մեղքը մեր վզին փաթաթել...
Դաշոյնը պարզ դաշոյն է. ոչ մի բռնաբարութիւն...
սպանուած է անյայտ պատճառով... Թողէ՛ք մտածել...

Ապա մէկէն դռեց.

— Ո՛վ ափիօն ունի...

— Այստեղ. ձայնեց մէկը:

— Իսկ բաֆո՛ւր...

— Չը կայ. ուտելու համար է:

— Լաւ, մի նօխուդ տուր... պէտք է չլաւ մտածել:
Սէլիդ խանը ուզում է զարթնել և մտածել...

— Միթէ՛ Սէլիդ խանը զարթուն չէ. հարցրեց մի
ձայն:

— Ո՛չ... քնած է. տուէ՛ք ափիօնը... Ո՛վ կարող է
ասել. ո՞րն է Սէլիդ Համզային ամենամօտ մեծաւորի
տունը...

— Նասրուլլահ խան...

— Հը՛մ... Գարող են և հեռուից բերած լինել:

— Առանց տեսնուելո՛ւ. ասաց մոլլան:

— Իրաւունք ունիս... Գաղտնիքը այդ Նասրուլ-
լահ խանի տան մէջ է: Թողէ՛ք ես մտածեմ թէ ո՛վ է
նա... Այո՛... զանձապահ, շատ հարուստ... որդիների
և կանանց տէր... Հը՛մ, հը՛մ... ինքը ծեր, բայց լըրբ
մարդ... Սակայն, պատանին բռնաբարուած չէ...

Ու հետզհետէ աւելի մեղմ ձայնով սկսեց ինքն ի-

րեն դատել, մտածութիւնները կցկտուր արտայայտել, սակայն այնքան դաժ ձայնով, որ մոլլան իսկ այլ ևս չէր հասկանում նրա մոմռոցները:

Պահ մի լուութիւն տիրեց փլատակներում, դարձեալ վառուեցին չիբուխներ. մոլլան լուռ՝ վառած չիբուխը պարզեց Սէյիդին. սա առաւ, ծխեց մի քանի կում և դարձեալ սկսեց քթի տակից մոմռալ:

—Թողնենք որ Սէյիդ խանը, որի մեզնից խելօք ու փորձուած լինելը լաւ գիտենք—մտածէ ու լուծէ հանելուկը,—խօսեց դարձեալ մոլլան—Թողնենք նրան մտածելու, բայց ինքներդ էլ լսեցիք որ այս բանը կատարուել է գիտմամբ՝ մեզ—խէսփուշներիս վնասելու նպատակով...

—Ո՛չ... միջահատեց Սէյիդ խանը լանկարծ—ո՛չ գիտմամբ մեզ վնասելու, այլ լանցանքը ուրիշի վրայ ձգելու, ով որ էլ լինէր այդ ուրիշը... Ամենամօտ տեղն են ձգել այդ գիակը և ընտրել այնպէս տեղ, դէպի որը մի գիակ տանելիս՝ ոչ ոքի հանդիպել չէ կարելի գիշերով... Այո, այդպէս է եղել...

—Յամենայն դէպս խէսփուշները, մենք, մնում ենք պատասխանատու: Իիակը կամ պիտի թաղել այստեղ իսկ և լռել ու անցնել և կամ... Բայց խէսփուշը գաղտնիք չէ սիրում. այստեղ կանք աւելի քան 30 հոգի. վաղը Թէհրանի երեսուն տեղում կիմացուի որ Սէյիդ Համզայում գիպկ է գտնուած... կը գան Ֆէրրաշները և կըսկսեն մեզ բոլորիս բռնել մէկ մէկ:

—Մենք կը լռենք... ձայնեցին ամէն կողմից:

—Լռել... գոչեց մոլլան զայլաջկոտ—Լռել... Ո՛չ. բաւական է լռել: Պէտք է գոռալ այժմ, պէտք է մըզկիթների, հրապարակների մէջ գոռալ, որ մեծամեծները մօրթում են ժողովրդի գաւակներին, գիակները ձգում խէսփուշների բնակարաններում և իրենք անպատիժ մնում... Պիտի գոռալ որ նոքա մեր մէջ այլ ևս պատիւ չը թողին որ չը խլեն, սիրտ չը թողին որ չը պատառոտէին... և, ասում եմ ձեզ, գիակի վրայից ոչինչ չը կորսուի պիտի. մենք կապացուցանենք զրանով միայն, որ մենք չենք մարդասպանը, գողը, աւազակն ու հարստահարողը, այլ այդ մեծամեծները, պաշտօ-

նեաները, այդ վեղիր-վիզարէթը, այդ բոլոր պաշտօնական կողոպտողներն ու աւազակները... Այո՛, պիտի գուռայ, կանչել ու այնպէս գողալ որ մարգարէն իր գերեզմանում գողայ, թագաւորը իր գահի վրայ, մեծամեծները իրենց հարեմներում...

—Աւելորդ բաներ... ասաց Սէյիդ խանը—ճառ աւելորդ. գործ պէտք է... Բայց, Սէյիդ խանի ուղեղը չէ գործում... Տուէք ավիօնը: Սէյիդ խանը փորձում է գիակի վրայ մտածել, բայց ավիօնին է խելքը, ավիօնին՝ որ այդ մարդի գրպանումն է... Տո՛ւր ավիօնը—գոչեց նա լանկարծ աւելի ուժգին և շարժուելով—տո՛ւր, թէ չէ՝ ես կառնեմ...

Ու այնքան զայրացկոտ էր նրա շարժումը, որ մուլան իսկ վախեցաւ: Մոլի ծխողի ցանկութիւնը զաբթնել էր Սէյիդ խանի մէջ. գուցէ և խեղդէր ավիօն ունեցողին, եթէ նա չը տար:

Բայց խէսփուշը շարժուեց, մօտեցաւ և դրեց Սէյիդ խանի ավում մի կլորիկ դեղահատ, որ իսկոյն ընկաւ Սէյիդի բերանը:

—Այսպէս... ասաց նա աշխուժացած ու աւելի կենդանի ձայնով—Այժմ Սէյիդ խանը երկար չի մտածել, որովհետեւ նա ձեզ ահա թէ ինչ խրատ կը տալ...

Բայց այդ միջոցին լանկարծ մուտքի կողմից լսուեց մի քարի գլորուելու ձայն և պատի փլուածքի վրայ յայտնուեց մի երկար ստուեր սպիտակ պարեգօտի մէջ ծածկուած:

Բոլորը ապշած ու լուռ այն կողմը նայեցին: Ստուերը պահ մի անշարժ գննեց բոլորին, լետոյ ցնցեց սպիտակ երկար վերարկուն և ծանրաքայլ իջաւ դէպի խասփուշները:

IV

Եկողը խէսփուշ չէր, ոչ էլ մուրացիկ: Աւելի դէրուի էր նման. հարուստ հագնուած դէրուի, որովհետեւ մինչև ոտները հասնող վերարկուն ձիւնի պէս սպիտակ էր ու մաքուր: Գլխին կրում էր գորշախառն ապարօշ, որին խէսփուշները դեռ որոշել չէին կարողա-

նում՝ թէ ինչ տեսակ գլխարկ է:

Մոլլան, Սէյիդ խանն իսկ կռացել, հետաքրքրութեամբ զննում էին ներս մտնողին:

— Խէսփուշներ էք այստեղ թէ գողեր կամ աւազակներ. ասաց եկողը զիլ ու արծաթահանիւն ձայնով՝ կանգ առած դեռ ևս յատակից բարձր մի քարի վրայ:

Ոչ ոք ձայն չը հանեց. շիրուխներն իսկ չէին առկայծում: Սէյիդ խանը սակայն, որ սկսում էր քիչ կենդանանալ— բոլորովին թմրութեան մէջ ընկնելուց առաջ — ոտքի ելաւ և կամենալով մօտից տեսնել նոր անձին, իջաւ պատուանդանից ցած:

— Ուրեմն սխալուած եմ եղել, շարունակեց նորեկը — ինձ ասել են որ այստեղ կը գտնեմ խէսփուշների...

— Իսկ դ՞ու ով ես, յանկարծ ձայնեց նրա երեսն ի վեր Սէյիդ խանը, որ մօտեցել էր նորեկի կանգնած քարին:

— Մի Աստուծոյ արարած, որ կամենում է խօսել խէսփուշների հետ:

— Խօսի՛ր, ասաց իր նստած տեղից Մոլլան— բոլորս այստեղ խէսփուշներ ենք... և, վալ քեզ, եթէ որևէ վատ մտքով ես մտնում մեր մէջ... նախ քան խօսելդ, եկ այս կողմ ինձ մօտ, որ տեսնենք քո երեսը:

Նորեկը լուութեամբ իջաւ քարից և քայլեց դէպի մոլլայի բարձրութիւնը: Երկարահասակ էր ու նիհար. հագած էր բոլորովին սպիտակ և այժմ, երբ անցնում էր խէսփուշների միջով, մի քանի վառուող լուցկիներ պարզուած դէպի նա, ցոյց տուին համակրելի դէմքով մի երիտասարդի, որ նախ, բոլորովին անզէն էր և ապա, մի հպարտ ժպիտ դէմքին, ինքնավստահ քայլերով մօտեցել Մոլլա Նէջէֆ-կուլին, ինքն էլ փոխադարձաբար, վառուող լուցկիի լոյսով, զննում էր բարձրութեան վրայ նստած անձերին:

— Դու Մոլլա Նէջէֆն ես. ասաց նորեկը մատը պարզելով դէպի մոլլան— ես քեզ ճանաչում եմ:

— Ձեռտ կարելի է. ինձ ամենքը ճանաչում են Թէհ-րանում. իսկ ինչ է քո անունը:

— Սէյիդ Հաբիբուլլահ...

— Լաւ ուրեմն, Սէյիդ աղա, ահա մի տեղ իմ կող-

քին. եկ նստիր և եթէ խօսելու բան ունիս խէսփուշներին՝ սկսիր. այստեղ է խէսփուշների ամենալաւ մասը:

Մինչ այդ, Սէյիդ խանը մնացել էր իր իջած տեղում. թմրութիւնը սկսել էր. օպիումը կատարում էր իր գործը. մի քանի ըոպէից լետոյ կծկուեց նա քարի կողքին և մինչ նորեկը սկսում էր խօսել, ափիօն ծխողը ընկնում էր երազների մէջ:

Միւս բոլոր խէսփուշները խիստ հետաքրքրուած, փոքր ինչ կասկածաւոր, ականջները սրած՝ սպասում էին, թէ ինչ կասէր անծանօթ սէյիդը, որին ոչ ոք չէր յիշում որևէ տեղ տեսած լինելը:

— Դու Թէհրանցի չես. ասաց մոլլան նրան—ես քեզ երբէք չեմ տեսել. որտեղից ես գալիս:

— Խելարդէշտից... ծովի ափերից ոչ հեռու, Դէմաւէնդի ստորոտներից. բայց ես մի ամիս է որ Թէհրան եմ և մի ամբողջ ամիս է, որ զննում եմ ժողովրդի, ձեր բոլորի կեանքը... Դուք խէսփուշներ էք, այդ ես գիտեմ. բայց միթէ խէսփուշին հարկաւոր է անպատճառ մնալ միշտ այսպէս թշուառական ու ողորմելի, եթէ ոչ սողոսկող, գոնէ միշտ մոլթ ու խուլ տեղեր փնտռող արարած: Չէ որ խէսփուշը իր ցնցոտի հագուստի տակ ունի մի համարձակ, վեհանձն ու զթոտ սիրտ—ինչպէս ասել են ինձ—չէ որ գիտէ նա խորապէս զգալ, երբ տեսնում է իր ընկերոջ թշուառութիւնը, ճնշուած ու հարստահարուած լինելը. գիտէ բողբոջել, երբ խսփուշները այլ ևս հոգի, կեանք, արև չեն թողնում ժողովրդի մէջ, երբ օտարը շնորհիւ մեր պետութեան թուլութեանը, բուն դրած մեր մէջ, ձեռք է դնում մեր ամեն սեփականութեան վրայ և երբ մեր սուրբ կրօնի հակառակ սոսկալի իրողութիւններ են կատարւում ամբողջ երկրում... Խէսփուշները ասել են ինձ, որ ճնշուող, հաւատացեալ և լաւ ժողովրդի զաւակներ են, որ նոքա չեն իմանում վախ, որ նոքա գիտեն մեռնել, որովհետև կեանքի վրայ արհամարհարար են նայում. բայց խէսփուշները, ինչպէս տեսնում եմ այժմ մօտից, կարծես ընկել են, թուլացել, վատահոգի դարձել և նմանում են այն ողորմելի կանանց, որոնք բացի ուտել ու քնելուց, ուրիշ ոչինչ

նպատակ չունին կեանքի մէջ...

Նորեկ Սէյիդի այդ յանկարծական զայրացկոտ ու բուռն յանդիմանութիւնները, լեզուի այնքան շքեղ դարձուածքները և պերճախօսի ձայնն ու վայելուչ շարժուածքները, սկսում էին սաստիկ ազդել:

—Ահա լաւ, մարգարիտի նմանող խօսքեր, մարգարէն է վկայ. գոչեց մոլլա Նէջէֆը մեծ ուրախութեամբ—ահա իմ ասածների շարունակութիւնը, իմ սրտի եղածը և իմ ցանկութիւններն ու երազները... Խօսիր դարձեալ, Սէյիդ աղա, այս—ցածում նստած ապուշները շատ կ'նամարդի են դարձել, խօսիր և ասանքանց, որ մեր ժողովուրդը հարստահարւում է, գիւղերը թալանւում, մարդիկ են սպանում—ոչնչացնում, որ մեր կրօնը պղծւում է ամէն մի բոպէ և որ օտարները գալիս խլում են մեր ունեցածը ու հարամ անում մեր կերածը...

—Աւելորդ բան. ճառերն աւելորդ... Լսուեց Սէյիդ խանի խուլ, կցկտուր բառերը ներքեւից—այո՛, հասկանում եմ... Մոլլա Նէջէֆի որդին սպանել են... Հը'մ... ի հարկէ՛, դա անգթութիւն է... Կանայք... Բայց, աւելորդ բան ճառը...

Մոլլա Նէջէֆը յանկարծակի եկաւ և նա մանաւանդ ցնցուեց երբ ականջ դրաւ Սէյիդ խանի բարբաջանքներին:

—Լռիր, Սէյիդ խան... Լռիր, թէ Աստուած կսիրես... Ես քեզ կը խեղտեմ, եթէ էլի խօսես, գոչեց նա զայրազին:

—Աւելորդ բան... Հը'մ... Հասկանում եմ... մըրմնջաց նորից արեածը և այս անգամ բոլորովին լռեց:

—Ափիօն է կերել. դարձաւ Սէյիդին մոլլան:

—Տեսնում էք, գոչեց Սէյիդ Հաբիբալլահը վշտալի կերպով—տեսնում էք, միւսիլմաններ. մինչդեռ ամէն կողմ արտասուք է հոսում, մինչ այլ ևս շղենչ չի մնացել մեր բոլոր—գիւղացիներին, հասարակ, գործող ժողովրդի մէջ, մինչ ժողովրդի տասից իննը օրուայ հացի կարօտ՝ մուրացկան եղած, իր երկրից վռնդւում է օտարների ձեռքով և օտարը գալիս տէր է դառնում մեր երկրին, մինչ մեր կրօնը պղծւում է ամէն մի

բայլում, դուք այստեղ ափիօնով հարբում էք, քնում փլատակների մէջ և ծիծաղում այդ բոլորի վրայ... Բայց սպասեցէք, շուտով թէ՛ ափիօն և թէ՛ ծխախոտ-ամեն, ամէն բան դուք օտարներից, թանգ գնով, աղաչելով ձեռք պիտի բերէք և ֆրանգին տուրք պիտի դնի նոյն իսկ ձեր բաֆուրների, ձեր չիբուխների վրայ. շուտով ֆրանգիները ձեռք կը տան ձեր ուտելու հացին, ձեր խմելու ջրին և այլ ևս ղուրանի ոչ մի խօսքը սուրբ չի համարուիլ, միւսիլմանութիւնը կը վերանայ այս երկրում... Ահա, այդպէս էք դուք, ողորմելի խէսփուշներ, որ պարծենում էք թէ թշուառի, կրօնի, հալածուածի և զրկուողի պաշտպան էք եղել, որ պարծենում էք թէ չը նայելով խէսփուշ էք բայց խառ սիրտ ունիք... Որ թէև ցնցոտի, աղքատ հագուստ էք հագնում, միշտ անօթի է ձեր փորը, բայց հարուստ և լայն է ձեր սիրտը և ազնիւ ու բարձր՝ ձեր զգացմունքները... Բայց անչէ՛ք ուրեմն ձեր լայն սիրտը, ազնիւ զգացմունքները, խէսփուշները արդեօք իսկապէս ցնցոտի սրտի տէր և կուշտ ուտել երազողներ են եղել... Եթէ այդ է բոլորը, ուրեմն ես խիստ սխալուել եմ ու այլ ևս գործ չունիմ անհաւատ, անսիրտ և մուրացիկ մարդկանց մէջ: Ես չեմ եկել խոզերի խօսելու, այլ ճշմարիտ միւսիլմանների և լաւ սրտի տէր մարդկանց... Մնաք բարև. մնացէք միշտ այդպէս ողորմելի, ցնցոտի սրտով, ծխէք ափիօն, մինչև իսկ գինի—արագով հարբեցէք, ծիծաղէք ոչնչացող եղբայրների տանջանքներին վրայ և թող այլ ևս չասեն որ արտաքինով խէսփուշները սրտով խառ են... Մնաք բարև բռնաւորների ընկերներ և ղուրանը ծաղրող անհաւատներ համախոհներ. մօտեցել են օրերը, երբ դուք ամէնքդ էլ պիտի ստիպուէք ձեր գլուխը օտարի առաջ ծռել, ձեր կրօնի վրայ թքել, ձեր չիբուխը օտարներից մուրալ և ձեր ծխած թամբաքուրի համար անհաւատներին գլուխ խոնարհեցնել...

Ասաց և շարժուեցաւ ելնելու: Մոլլա Նէջէֆ Կուլին սակայն բռնեց նրան մեղմութեամբ և ասաց.

—Սպասի՛ր, աղա Սէյիդ, նստի՛ր քիչ. իզուր մեղ բոլորիս այդքան ցնցոտի սրտերի տէր ես համարում.

խէսփուշը կը մեռնի, բայց չի մուրայ օտարներէից ո՛չ թէ իր չիբուխը, այլ և ուտելիքը... Այդ այդպէս է. խէսփուշը, իրաւ է, թուլամորթ է դարձել, բայց դեռ երբէք ստոր բան չէ արել և չի անիլ... Այսպէս չէ, ով ժողովուրդ... Դարձաւ նա ամէնքին.

Խուլ քրթմնջիւն բարձրացաւ խէսփուշներէ մէջ և մէկը նոցանից գոչեց.

— Ով կարող է ապացուցանել որ որևէ խէսփուշ մի ցած դորժ, մի գողութիւն, մարդասպանութիւն է արել: Իրաւ է, նա արբում է, ափիօն է ծխում, բայց նա դրան պէտք ունի, որովհետեւ տեսնում է թշնամութիւն, տեսնում է անիրաւութիւն և անգոր է նրա դէմ ..

— Նշմարիտ է. ասաց մի ուրիշը մութ անկիւնից— խէսփուշը ծխում է, որովհետեւ մոռանալ է ուզում... նա հանդարտ սրտով, արթուն մտքով անիրաւութիւններ տեսնել չէ կարող .

— Այլ ևս իրաւունք չէ մնացել. վրայ բերեց երրորդը— այժմ էլ ուզում են մեր ծխած թամբաքուն օտարի ձեռքը տալ, տուրքի տակ դնել, մեր կրօնը ծաղրել...

— Այո՛. խօսեց Սէյիդ Հաբիբուլլահը -- ձեր ծխած թամբաքուն, թիւթիւնը այժմ ինգլիզները կը մանրեն իրենց ձեռքով և կը ծախեն ձեզ թանգ գնով. այլ ևս ո՛չ մի միւսիլմանի ձեռք չէ կարող առանց ինգլիզի արտօնութեան ծխախոտ մշակել... Ձը նայելով Շահի խօստումներին, այդ կատարուելու է. շուտով ձեզնից ոչ ոք չէ կարող իր չիբուխը լցնել միւսիլմանի ծխախոտով... Եւ այդ բոլորը, ոչ միայն այդ, այլ և ամբողջ մեր հաւատքը ծախուած է ինգլիզին, որովհետեւ նա ոսկով կաշառել է մեր իշխաններին և վէզիրներին... Բայց միթէ միւսիլմանը կարող է ընդունել որ իր ծխելիքը ծախէ իրեն ինգլիզը, անցկացնելով իր պիղծ ձեռքերից: Ամեն ինչի, որին կաշում է անհաւատի ձեռքը, պիղծ է միւսիլմանի համար, պիղծ է և անընդունելի... Մեր իշխաններն ու վեզիրները ծախել են զուրանը, պղծել մեր օրէնքները...

— Այս քնն է, ընդհատեց մի ձայն, որ խօսում էր

մի երկրորդի հետ— ուրեմն դեռ չը վերջացան ալդ. իրան է որ այսուհետև իմ թամբաքունն ես ինգլիզին պիտի առնեմ:

— Ի հարկէ, իմար. պատասխանում էր միւսը— ինգլիզը իր խաչը նախ կը քաշի ծխախոտիդ վրայ և ապա քեզ կը ծախի:

— Նահլիթ, նահլիթ... գոռացին մի քանիսը— անհաւատներին են ծախել մեր երկիրը, հասել է վերջին օրերը...

Սէյիդ Հաբիբուլլահը, որ լռել էր լսելու համար այդ խօսակցութիւնը, լանկարծ ոտքի ելաւ, հանդիսաւորապէս առաջ պարզեց ձեռքերը և գոչեց մեծաձայն.

— Յանուն Քէլբէլայի մեծ մուշտէյիդի...

Հազիւ թէ արտասանել էր այդ բառերը, որ բոլորը ոտքի ելան և գոռացին գրեթէ միաձայն.

— Խօսիր, ինչ է ասում մեծ մուշտէյիդը:

— Յանուն Քէլբէլայի մեծ մուշտէյիդի, շարունակեց ուժգնութեամբ Սէյիդը— Հրաւիրում եմ ձեզ, բոլոր խէսփուշներիդ, ամեն մի հաւատացեալ ճշմարիտ միւսիլմանի. չը թողնենք որ անհաւատները տիրեն մեր երկրին և պղծեն մեր օրէնքները... Քէլբէլայի մեծ մուշտայիդը ասում է.— այն ծխախոտը, այն թամբաքունն և այն ուն է բանը, որին դիպչում է անհաւատը՝ նա պիղծ է և պիղծ պիտի համարուի... Ով ճշմարիտ միւսիլման է, թող միանայ ինձ և քշենք մեր երկիրը և մեր հաւատքը պղծող մարդկանց, լինեն նոքա Իրանցի կամ օտարերկրացի, իշխան կամ թագաւոր... Դուրանը և իր օրէնքները աւելի բարձր են քան ամեն իշխան և թագաւոր... Թող օրհնեալ լինի մարգարէի անունը...

Եւ գիշերային լուսութեան մէջ՝ լսուեց փլատակներում մի խառնիճաղանճ խուլ աղաղակ, որ հասնում էր մինչև հեռուները.

— Սալաւնթ, սալաւնթ!...

V

Բայց այստեղ իսկ, հարկաւոր է դառնում մի փո-

կազմեց ընտանիք, պարզելու համար այն բոլոր պատմական կարևոր գեպքերը, որոնք տեղի էին ունենում այդ 1891 թուականի աշնանը, Պարսկաստանի մէջ, որոնք գրեթէ ամբողջ հետեւեալ տարին սպառնացին լեզափոխելու երկիրը և որոնք մեծ կապ ունին մեր պատմածների հետ:

1890 թուին, Պարսկական կառավարութիւնը, երկրի ծխախոտի և թամբաքուրի մենապաշտօնը յանձնել էր մի անգլիական ընկերութեան: Երկու կողմերի միջև կազմած դաշնագիրը արտօնում էր անգլիացոց՝ շահադրժել երկրի ծխելիքի արդիւնաբերութիւնը, վճարելով կառավարութեան, բացի զուտ արդիւնքի $\frac{1}{4}$ մասից և մինչև այդ առնուող սահմանուած ծխախոտային տուրքերից, այլ և տարեկան 15,000 անգլ. ոսկի շահ: Դորա փոխարէն ընկերութիւնը միմիայն ինքը պիտի իրաւունք ունենար արտօնել ծխելիք վաճառելու. ամէն արդիւնագործող միմիայն նրան կարող էր վաճառել ծխելիքի բերքը: Պետութիւնը պարտաւորուել էր գործադապէս օգնել ընկերութեանն այդ յօդուածը գործադրելու:

Դաշնագիրը կրում էր նասրէդդին շահի, արտաքին գործոց նախարարութեան ստորագրութիւնները ու կնիքները մի կողմից, իսկ միւս կողմից անգլիական դեսպանատան և ընկերութեան ներկայացուցիչ մայքօր Տալբօրի հաստատութիւնները:

Բայց անգլիական ընկերութիւնը, սկզբնական պատրաստութիւնների համար, դաշնագրի գործադրութիւնը լեւաձգեց մի ամբողջ տարի և 1891 թ. ամռան միայն լայտարարեց ժողովրդին իր ստացած արտօնութիւնները և տնմիջապէս գործի սկսաւ:

Այստեղ հարկ է ընթերցողին մի անգամ ընդ միշտ ի նկատի ունենալ այն, որ Պարսկաստանի մէջ երկու օտար պետութիւնների—անգլիական և ռուսական շահերը անդադար հանդէպ գալով միմեանց, գտնուում են անընդհատ բաղխման մէջ:

Երկու պետութիւններն էլ ճգնում են հնար եղածին չափ քայլեր առաջ դնել երկրի մէջ, տնտեսական բոլոր շուկաները գրաւել իրենց արդիւնաբերութիւննե-

րով և միւս կողմից էլ չէզօքացնել միմեանց ազդեցութիւնը, արգելք լինելով միմեանց ամէն պարագայում:

Իրենց դեսպանների և հիւպատոսների միջոցով, այդ երկու մեծ պետութիւնները աշխատում են նոր արտօնութիւններ ձեռք բերել շահից և կառավարութիւնից, առևտրական մեծ շուկաների համար առանձնաշնորհումներ ունենալ, ազդեցութիւն վայելել նոյն իսկ դիպլոմատիքական գործերում: Դրա համար էր նօքա չեն խնայում ոչ միջոց և ոչ էլ դրամ:

Այդ տեսակէտով աւելի լանդուզն և ձեռնարկող գտնուել է միշտ Անգլիան, որ միլիոններ է ցանում Պարսկաստանի մէջ, ահագին կաշառքներով շլացնում պարսիկ մեծ պաշտօնեաների՝ իր ձեռքն առնելու համար: Ռուսաստանը իր կողմից նոյնպէս ոչ մի ջանք, երբեմն իսկ լեիստ միջոցներ չէ խնայում կամ արգելք լինելու և կամ այն նոյն արտօնութիւնները իր ձեռքն անցկացնելու համար:

Երկիրն այսպէս, իրապէս բաժանուած է երկու մեծ պետութիւնների մէջ և ասպարէզ է նրանց տնտեսական զօրեղ մրցումների: Ամբողջ արևելեան Պարսկաստանը, սկսած Բուշիրից մինչև Թէհրան՝ անգլիական վաճառքը, լեզուն և ազդեցութիւնն է տիրապետում: Հիւսիս արևմտեան մասերը ողողուած են ռուսական ապրանքներով, գտնուում են ռուսաց ազդեցութեան տակ և Անգլիան, ըմբռնելով անհնարութիւնը, ոչ իսկ քայլեր է անում որևէ շուկա կամ որևէ ազդեցութիւն ունենալ այդ կողմերում:

Բուն մայրաքաղաքում են կենդրոնանում երկու պետութիւնների ազդեցութեանց և շահերի շփման ծայրերը: Երկու բանկային զօրեղ հաստատութիւններ այնտեղ ճգնում են միշտ տիրապետել դրամական աշխարհը, միմեանց վարկը ձգել, շուկային տիրանալ, բարձր պաշտօնէութիւնը ձեռքի տակ առնել, պարսիկ ինքնակալից կորզել այս կամ այն մենավաճառք: Երկու դեսպանատները անընդհատ դաւեր են լարում միմեանց դէմ, ճգնում են չէզօքացնել միմեանց ոտնձգութիւնները, և, իրար քայլերին արգելք լինելու համար, չեն խնայում գիմելու ամեն տեսակ միջոցներ:

Բացի սրանից, ընթերցողին հարկ է գիտենալ նաև հետևեալը: Ամբողջ Պարսկաստանում, քաղաքակսն իշխանութիւնը գուցէ այնքան ազդեցիկ չէ, որքան կղերականը, որ միշտ շահերով բաժան է եղել մարմնական իշխանութիւնից և ջանացել է դէմ լինել նրան՝ տիրապետող մնալու համար: Այդ իսկ նպատակով կղերականութիւնը, զարգացնելով կրօնական ֆանատիզմը ժողովրդեան մէջ, երբ սա որևէ հանգամանքում դժգոհ է մարմնական իշխանութիւնից — աշխատել է միշտ ժողովրդի կողմը բռնել:

Բացի կրօնական բազմատեսակ ծէսերի, ֆանատիկական պաշտամունքների, կղերականութիւնը կրթութեան գործի ել պահել է իր ձեռքի մէջ և այսպիսով տէր է դարձել հասարակական կարծիքների, որը միշտ հիմնուում է կրօնական որևէ օրէնքի կամ աւանդութեան հիման վրայ:

Քաղաքական իշխանութիւնը անզօր է հանգիսացել կրօնի պատուէրներին որևէ կերպով դէմ դնելու մէջ: Մուշտէհիդների (կրօնապետ) պատգամները համարուել են սուրբ. ո՛չ մի Շահ, ո՛չ մի թնդանօթ չէ լաջողուել ու է հէլիդի մոլեռանդութեանը արգելք հանգիստնալ: Կրօնական ցանցը այնպէս սեղմել է պարսիկ ժողովրդին, որ սա ո՛չ մի քալ չէ անում ալլ ևս առանց կրօնաւորի, առանց կրօնի: Ո՛չ մի դէպքում պարսիկ ժողովուրդը այնքան միահամուռ ոտքի կանգնելու և նոյն իսկ իրեն զոհելու ընդունակ չէ, որքան ու է մեծ կրօնաւորի հրամանի ժամանակ:

Քէլքէլայում նստող մեծ մուշտէհիդի պատգամները միշտ աւելի ազդեցիկ են եղել, քան շահի հրամանն ու սպառնալիքը: Եւ այդ է պատճառը, որ ամեն Շահ, եթէ չէ կամենում անմիջական ապստամբութիւն յարուցանել, պարտաւոր է միշտ հաշտ ապրել կրօնաւորութեան հետ և զիջանել նրա պահանջներին:

Արդ, ծխախոտի մենավաճառը՝ Շահը յանձնել էր անգլիացիներին, առանց կարծիք հարցնելու կրօնաւորութիւնից: Եւ յետոյ, մենավաճառը տրուած էր անգլիացոյ, հետևապէս ռուս կառավարութիւնը պիտի արգելք հանգիստնար: Այդ դէպքում թէ՛ ռուս կառավա-

քուլթիւնը, թէ կրօնաւորութիւնը և թէ ժողովուրդը միացել էին անգլիացոց և պարսիկ մարմնաւոր իշխանութեան դէմ ու պիտի ջանային ոչնչացնել տրուած արտօնութիւնը:

Եւ այդպէս էլ եղաւ: 1891 թիւ Օգոստոսին, անգլիական մենավաճառի՝ Թաւրիզում կայցած յայտարարութիւնները պատուում են և նրանց տեղ կայցնում յեղափոխական, ուղղակի Տահի դէմ գրուած յայտարարութիւններ: Տեղական կառավարչապետ — Էմիրը նիզամը, չը համաձայնուելով թագաժառանգի հետ՝ ձեռք առնուելիք միջոցների վերաբերութեամբ, տալիս է իր հրաժարականը և Տահը ստիպւում է իր մեծ պաշտօնեաներից մէկին — Էմին էլ-հուզուրին ուղարկել Թաւրիզ՝ պայթող խռովութիւնները դադարեցնելու:

Բայց այդ նոյն իսկ օրերին, Թաւրիզի ժողովուրդը, կրօնաւորութեան զրգմամբ, ուղղակի Տահին է տալիս մի երկար հեռագիր, որում նա պահանջում է զբրիստոնեաների չը յանձնել միւսիլմանների արտօնութիւնները, որովհետեւ դա դէմ է Ղուրանի պատուէրներին: Այդ հեռագրով ժողովուրդը յայտարարում է նաեւ, որ չը յսուելու դէպքում, նա վճել է պաշտպանել իր պահանջներն ու Ղուրանի հրամանը՝ ղէնքը ձեռքին:...

Թագաւորը կրիտիկական գրութեան մէջ է: Իր կարէնետից հեռագրով նա սկսում է բանակցել Թաւրիզի հետ: Բայց սեպտեմբեր 4 ին Թէհրանում լուր է տալու, որ մի սպառնալից ամբոխ, հաւաքուած թագաժառանգի պալատի առաջ, պնդում է պահպանելու Ղուրանի օրէնքները և ետ խլելու անգլիացիներին տրուած արտօնութիւնը:

Դեռ ոչ մի բռնի միջոցներ տեղի չեն ունենում: Ամբոխը պահանջում է միմիայն ետ առնել զբրիստոնեաներին տուած մենավաճառը:

Բայց պայմանագրութիւնը ստորագրուած էր և եւ թէ Տահը կամենար ոչնչացնել նրան, պարտաւոր էր 2 միլիօնի մի տուգանք վճարել անգլիական ընկերութեան:

Թէհրանի կառավարութիւնը մտածում է դիմել ռուսաց զեսպանատան և խնդրել միջամտութիւն՝ Թաւ-

րիզի խռովութիւնները հանգարտեցնելու, սակայն ռուսական զեսպանատունը կտրական կերպով պահանջ է դնում նոյնը, ինչ որ ժողովուրդը—ընջել անգլիական ընկերութեան տուած արտօնութիւնը:

Միւս կողմից անգլիական զեսպանատունը պնդում է իր պայմանագրութեան վրայ՝ տուգանքի սպառնալիքը մէջ տեղ բերելով: Մահը երկու կրակի մէջ՝ շուարելեմնացել է: Մտածում է զօրք ուղարկել Թաւրիզ՝ խռովութիւնը զսպելու, բայց ռուսաց զեսպանատունը յայտարարում է որ իսկոյն կը միջամտի, իր՝ Ջուլֆայում ունեցած զօրքով: Եւ դա կասեցնում է նորից Մահին:

Այս բոլորը դեռ յայտնի չէր Թէհրանի ժողովրդեան: Փոստում բռնւում էին և կամ ուղղակի յետաձգում Թաւրիզի սուրհանգակը. հեռագրատներում չէին ընդունում այդ խնդրին վերաբերեալ հեռագիր:

Սակայն, ով գիտէ Բնչպէս, մի խուլ, անորոշ շշուկ արգէն հասել—սկսում էր տարածուել, երբեմն իրողութիւնը սաստիկ գունաւորած, երբեմն ալլանդակած: Սուրհանգակի չը տալը, հեռագիրների չտաճալը գործին աւելի խոշոր կերպարանք էին տալիս և Մահը իր պալատում, մինիստրներն ու բոլոր մեծ պաշտօնէութիւնը երկիւղի մէջ՝ չը գիտէին ինչ անել:

Այդ դրութիւնը տեւել էր մինչև սեպտեմբերի կէսը: Մահը այնուհետեւ թոյլ էր տուել ռուսաց զեսպանատան՝ հեռագրելու Թաւրիզի ռուսաց հիւպատոսին, որ մենավաճառի արտօնութիւնը կը ջնջուի, չը նայելով որ անգլիացիք շարունակում էին հնչեցնել տուգանքի սպառնալիքը: Իորա հետ միասին Մահը հեռագրել էր Թաւրիզ իր որդուն թէ, հէնց որ տուգանքի վճարման բանակցութիւնները վերջանան, մենավաճառութիւնը պիտի ջնջուէր:

Սուրհանգակը այնուհետեւ բաց են թողնում, թագաժառանգը Մահի վճիռը հաղորդում է ժողովրդին և Թաւրիզից ստացւում են խաղաղ լուրեր:

Բայց այս առ ժամանակեալ խաղաղութիւնը շատ նման էր փոթորկի յառաջընթաց լուրթեանը. որովհետեւ հազիւ թէ Թէհրանում հասնում էր լուր, որ Թաւ-

քիզի տգգաբնակութեան մտքերը սկսել էին խաղաղել—
Շահը միամտացած, ո՛չ միայն չէր աճապարում իր
խոստումը կատարելու, այլ և աշխատում էր ձգձգելու
անգլիական ընկերութեան հետ անելիք բանակցութիւ-
նը մենավաճառը ջնջելու մասին:

Անշուշտ սկսել էին գործ տեսնել անգլիական ոս-
պիները, միացած տուգանքի սպառնալիքի հետ: Կաշա-
ռուած պաշտօնեաները ճգնում էին Զահին համոզել
յօգուտ անգլիական ընկերութեան. միւս կողմից ուս
կառավարութիւնը պնդում էր վերջ տալ խնդրին:
Մտածուեցան միջին ճանապարհներ: Ընկերութիւնը ա-
ռաջարկեց Ատրպատականի համար սահմանուած անգ-
լիացի պաշտօնեաների փոխարէն՝ նշանակել պարսիկ
ճառալոյզներ և չորս ամսով յետաձգել մենավաճառի
գործադրութիւնը:

Ժողովուրդն ու կրօնաւորութիւնը, նկատելով որ
խաղացնում էին իրենց, սկսեցին դարձեալ լուզուել:
Ատրպատականին զիջած արտօնութիւնների լուրը հաս-
նելով Սպահան և Երրագ, սեպտեմբերի 15-ին այնտեղ
ևս տեղի ունեցան հետզհետէ սպառնալից կերպարանք
ստացող ցոյցեր և այդ՝ նորից մտադաշնութեան մէջ
գրեց Նասրէդդին շահին:

Մինչ այդ, լանկարծ վրայ հասաւ փոթորիկի առա-
ջին նշանը: Բագաւորը Քէլբէլայի մօշտէհիդից ստացաւ
մի նամակ: Մօշտէհիդը ձեռքը Ղուրանի վրայ, երկար
նամակով ապացուցանում էր որ օտարներին տրուած
ուէ մենաշնորհը՝ դէմ էր մահմեդական կրօնին: Նա
սպառնում էր վատ հետեանք, եթէ անմիջապէս չը
ջնջուէր ծխելիքի մենավաճառը:

Շահը թէև առ երևոյթս ցոյց տուաւ որ մօշտէհի-
դի նամակին չարժէր ուշք դնել, սակայն ներքնապէս
լուզուած, իսկոյն հեռագրեց Բաղդադ իր հիւպատոսին՝
գնալ Քէլբէլա, մօշտէհիդի մօտ, յայտնել հանգամանք-
ները, վճարելիք տուգանքի մեծութիւնը և համոզել
չափաւորելու սուրբ մարդու համոզմունքները...

Այս բոլորը տեղի էր ունենում Հոկտեմբեր ամսին,
մեր պատմութեան ժամանակ: Յրտերը ո՛չ միայն դեռ

չէին սկսել, այլ սկսելու նշաններ անգամ չէին ցոյց տալիս:

Փոթորիկը սակայն խուլ կերպով աճում էր ժողովրդեան խաւերի մէջ: Յայտնուեցին կրօնաւորութեան միջից զրգուողներ, համարձակ քարոզողներ և ֆանատիկներ:—Ո՛չ մի հանդարտ միտք չէր մնացել, բացի գուցէ Շահի իրեն միտքը, որ դեռ յոյսը դրած անգլիացոց միամտացնելու և իր մինիստրների ապահովեցնելու վրայ, կարողանում էր որսի ելնել Թէհրանի շըրջակայքը և չէր նկատում թէ ինչէր էին կատարուում ո՛չ միայն երկրի զանազան անկիւններում, այլ նոյն իսկ մայրաքաղաքի մէջ:

Դեսպանատները, մանսւանդ անգլիականը, գուշակեցին շուտով որ մեծ փոթորիկներ են պայթելու և սկսեցին պատրաստութիւններ տեսնել:

Անգլիական դեսպանատունը մօրացրեց և նորոգեց, իր պալատի շուրջը պատող աշտարակաւոր պարիսպները, փոքրիկ թնդանօթներ տեղաւորեց շէնքի զանազան կողմերում, գէնքեր ցրուեց իր հպատակներին և մի 50—60 հոգուց բաղկացած կանոնաւոր պահակ գունդ կազմեց դեսպանատան մէջ:

Նոյն իսկ Շահի փոքր որդին—Նայիրը Սալթանէնորի տունը գտնուում էր հօր պալատին կից՝ միջնաբերդի մէջ, երեւի աւելի լաւ տեղեակ լինելով գործերի ընթացքին, կամ գուցէ վախենալով, կարողացաւ իրաւունք ստանալ լիովին փակելու, պատ դնելու պալատը մտնող զանազան մանր դռների առաջ, այլ և վանդակի փոխարէն պարիսպ շինելու պալատի առաջ գտնուող մեծ պարտէզի շուրջը: Մի անգամ հրաման առած ամրացնելու միջնաբերդը, մեծ աճապարանքով նա «կսեց փակել տալ բոլոր անցքերն ու դռները, աշտարակների վրայի թնդանօթները մաքրել պատրաստել և կազմակերպեց պահակների մի զօրեղ գունդ լեռնական վայրենի ցեղերից: Այնուհետև միջնաբերդի երկու դռները փակուում էին սովորականից աւելի շուտ, մթնելուն պէս և գիշերով նրանց մօտից անցնողը ենթարկուում էր մանրամասն հարցուփորձի:

Ընդհանուր տիրութիւն էր տիրում ամէն տեղ-

լուռ և մտամոլոր էին երևում ո՛չ միայն մինիստրները, այլ և բոլոր պաշտօնեաներն ու մինչև իսկ աստիճանաւորները:

Ամէնքը նայում էին միմեանց վրայ կասկածանքով...

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

(վերջը միւս անգամ)
